

**‘Schenken van liturgische objecten en gewaden’, Piet Looij.
Voordracht tijdens het symposium ‘Deutsch-niederländische
Gespräche zur Memoria’ op 19 september 2013 in Bochum,
Duitsland.**

Inleiding. Een nieuwe inventarisatie

De in januari 2013 gelanceerde database van MeMO bevat op dit moment grafmonumenten en grafzerken, memorievoorstellingen, memorieregisters en verhalende bronnen die een rol speelden binnen de dodengedachtenis, en informatie over de religieuze instellingen waarbinnen deze bronnen hebben gefunctioneerd. Liturgische objecten en kerkelijk textiel ontbreken echter nog. Daarom heb ik de opdracht gekregen een inventarisatie te maken van kerkelijk textiel en liturgische objecten die een functie hadden in de middeleeuwse dodengedachtenis in het gebied van het huidige Nederland tot 1580. Het is de bedoeling dat de resultaten van deze inventarisatie uiteindelijk opgenomen worden in de MeMO-database.

De inventarisatie-opdracht is breder dan het onderwerp van dit symposium (*vasa sacra*). In mijn voordracht zal het accent liggen op de *vasa sacra* (heilig vaatwerk, dat met de gewijde eucharistische gaven in aanraking is geweest), maar er zullen ook kort enkele voorbeelden van *vasa non sacra* en kerkelijk textiel besproken worden om de breedte van de inventarisatie te visualiseren.

Er zijn nog heel wat liturgische voorwerpen van vóór 1580 in Nederland te vinden, maar er moeten er veel meer geweest zijn. In de Noordelijke Nederlanden zijn in de 15^e en 16^e eeuw veel kostbare liturgische voorwerpen verloren gegaan. Voor de stad Utrecht bijvoorbeeld was het voorjaar van 1578 een rampjaar voor het kerkelijke goud en zilver. Aartshertog Matthias vorderde in dat jaar vanuit Brussel al het Utrechtse kerkzilver ten behoeve van de Staten-Generaal, die op korte termijn grote sommen geld nodig hadden om huurlingen te kunnen betalen. Daarbij kwam nog dat in de loop van de zestiende eeuw de financiële situatie in het algemeen erg verslechterde. Het opvragen van kerkelijk zilver door de overheid was overigens niet nieuw. Ook tijdens de Utrechtse en Gelderse oorlogen in 1481-1483 en 1527-1528 moesten Utrechtse kerken kostbare zilveren voorwerpen afstaan om oorlogskosten te vergoeden. In 1578 werd in Utrecht binnen een tijdspanne van enkele maanden bijna alles wat gedurende eeuwen met groot vakmanschap vervaardigd was naar de Munt gebracht en omgesmolten. Enkele kapittels besloten een aantal waardevolle stukken van de ondergang te redden. Zo redde het kapittel van de Salvator- of Oudmunsterkerk een deel van de kerkschatten door deze in Emmerik onder te brengen bij een vertrouwensman van de kerk. De Janskerk en Pieterskerk in Utrecht brachten enkele stukken, waaronder kostbare paramenten, in veiligheid bij de eigen kanunniken thuis.

Tot op heden is er nog geen complete inventarisatie uitgevoerd van middeleeuws liturgisch vaatwerk en kerkelijk textiel dat gebruikt is in de Noordelijke Nederlanden. Ik ben mijn inventarisatie begonnen in Museum Catharijneconvent in Utrecht (afb. 1). Het Catharijneconvent is een rijksmuseum voor religieuze kunst en laat veel zien over de geschiedenis van het christendom in Nederland. Deze inventarisatie is het begin van een inventarisatie van dergelijke voorwerpen in musea en andere instellingen in Nederland en daarbuiten. Hierbij zal waar mogelijk gebruik gemaakt

1. Museum Catharijneconvent
Utrecht, schatkamer

worden van bestandscatalogi van musea, zowel in boekvorm als digitaal, en andere literatuur met opsommingen en beschrijvingen van liturgische objecten en kerkelijk textiel. Van deze literatuur wordt een lijst aangelegd. In het museum en in de depots van museum Catharijneconvent heb ik een reeks foto's gemaakt van liturgische objecten die een verband hebben met de middeleeuwse dodengedachtenis.

De gedachte van de gemeenschap van de levenden en de doden is de kern van de middeleeuwse *memoria*. De namen van overledenen werden genoemd tijdens liturgische bijeenkomsten en daarmee waren zij aanwezig in de hoofden en harten van mensen en voor Gods aangezicht. Door de afbeelding van een familiewapen op een liturgisch object of kerkelijk gewaad of door de inscriptie van een naam in bijvoorbeeld een miskelk was een dode in het hier en nu als persoon vertegenwoordigd in de gemeenschap.

Ik heb bij het inventariseren van de objecten gelet op aanwezige inscripties, symbolen, gebedsportretten, merken, tekens en wapenschilden. Het belang van wapenschilden voor de *memoria* is goed te illustreren aan de hand van Thomas van Nykercken, deken van de Janskerk in Utrecht. In zijn testament van 1551 vermaakt hij aan de Janskerk een 'hogen zilveren becker, daer myn waepen boven opt decxel staen, om mede te communiceren op die hoochtyden'. Dit object is verloren gegaan, maar om een idee te krijgen van het wapen dat op deze beker gestaan zal hebben, kunnen we kijken naar de wapens van Thomas van Nykercken op zijn grafzerk in de Janskerk in Utrecht (zie afb. 2), die wel bewaard zijn gebleven.

2. Wapenschilden Thomas van Nykercken, grafzerk Janskerk, Utrecht

In de Janskerk liet hij ook een kapel voor zichzelf bouwen. De Utrechtse amateur-historicus Aernout van Buchel, ook wel Buchelius genaamd, schreef tussen 1610-1620 in zijn boek 'de Monumenta' over Thomas van Nykercken: 'Aan de linkerkant van de kerk ziet men op het raam een kanunnik, geknielt en in een plechtig wit gewaad; naar ik meen is het [Thomas] van Nykercken, de schenker van het raam, met zijn patroonheilige. Er zijn ook zestien wapens van hem weergegeven – niet op één plaats, maar wel volledig - in de kerk van St. Jan naast zijn graf'. Afbeelding 2 toont bovenaan en rechtsonder enkele tekeningen van Buchelius, waaronder het verloren portret van de knielende Thomas van Nykercken. Ook dankzij het wapen bovenop het deksel van de kelk was de overleden Thomas van Nykercken tijdens de eredienst als persoon in de gemeenschap van de levenden opgenomen.

Er volgen nu enkele voorbeelden van Nederlandse *vasa sacra* met een memorie-functie. Op afbeelding 3 is een ciborie te zien die te vinden is in de schatkamer van Museum Catharijneconvent in Utrecht. De ciborie is vervaardigd uit koper en goud. Op de voet is een tekst geïnscribeerd (afb. 4).

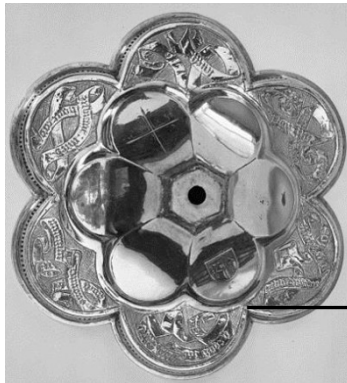
3. Ciborie uit Museum Catharijneconvent, Utrecht; 4. Tekst op voet ciborie; 5. en 6. Voet ciborie

Eerst meende ik de tekst te kunnen lezen vanuit de positie, zoals op afbeelding 5 te zien is, van buiten naar binnen. Maar al snel bleek dat de tekst andersom gelezen moest worden (zie afb. 6). Een plausibele verklaring hiervoor lijkt te zijn dat de tekst nu geordend is in de richting van de gesacreerde hostie; de tekst omringt letterlijk het gesacreerde brood. De letters zijn geordend in de richting waarheen een stichter zou knielen. Op de voet staat een tekst: * diet * gaef * jan * van * namen * bidt * voer * hem *. Over deze ciborie is verder niet zoveel bekend. Waar komt hij vandaan, waar werd hij gebruikt? Hij wordt door het museum ruim gedateerd: tussen 1203 en 1399. Veel zal dus nog onderzocht moeten worden.

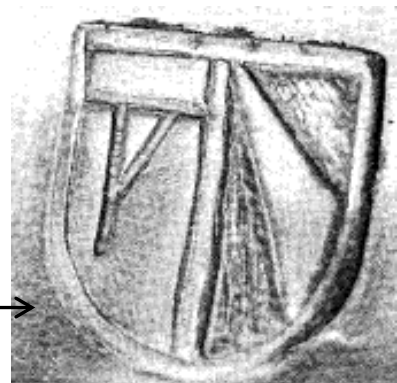
In 1510 overleed de houthandelaar Ysbrant Claesz in de stad Leiden. Hij behoorde tot de veertig rijkste inwoners van deze stad en was getrouwd met Maritien Simondsdochter. Ysbrant schonk, waarschijnlijk bij zijn overlijden, een kelk (afb. 7) aan de parochiekerk van het echtpaar, de Pieterskerk in Leiden. Ysbrant werd in deze kerk begraven en hij had er een jaarlijkse memoriemis gesticht voor zijn zielenheil.

7. Kelk, kerk in Nederland

8. Kelkvoet met alliantiewapen

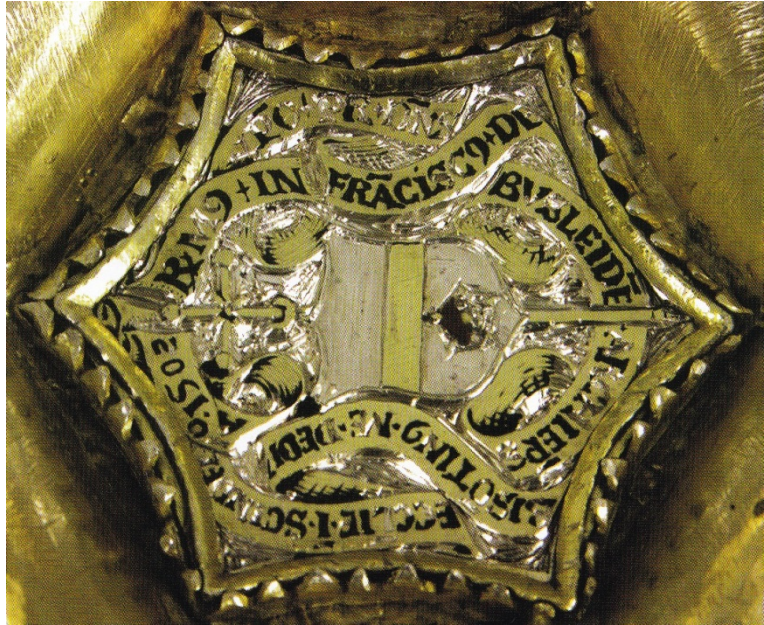
9. Alliantiewapen

Op de voet bevindt zich het alliantiewapen van het echtpaar op een schildje (afb. 8 en 9). De linkerkant is het merkteken van Ysbrant, dat ook op bewaarde rekeningen van Ysbrant voorkomt. Hij zal dus vermoedelijk geen familiewapen bezeten hebben. De rechterzijde van het alliantiewapen is een wapen met een puntvorm en heeft betrekking op Ysbrants vrouw. Rondom de voet is op banderollen een inscriptie aangebracht: 'jisbrant claeszo houtcop en maritien simonds dochter syn wiif uit godz danc hebbē wy dit ghegheve god verleē ons syn ewighe levent 1510'. Op deze manier waren Ysbrant en Maritien ervan verzekerd dat hun namen en nagedachtenis deel uit maakten van het allerheiligste liturgische moment tijdens de mis, de consecratie, wanneer de priester de kelk met wijn ophief en de woorden sprak: 'Drink er allen uit, want dit is mijn bloed van het verbond, dat voor velen wordt vergoten tot vergeving van zonden.' Overigens valt op dat de tekst op de banderollen hier wel gelezen moet worden vanuit de positie van de beschouwer.

In het Museum voor Religieuze Kunst in Uden bevindt zich een gotische kelk uit de Sint-Servatiusparochie in Schijndel (afb. 10) die in 1502 door Franciscus van Busleyden aan deze parochie geschonken werd. Franciscus doorliep een korte maar glansrijke kerkelijke carrière. Hij was leermeester van prins Filips de Schone, proost van de kapittels van de Sint-Lambertus te Luik en van de Sint Donaas in Brugge en deken van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel van Antwerpen. Franciscus verbleef de meeste tijd aan het hof van Mechelen en Brussel en zal nauwelijks als pastoor in Schijndel doorgebracht hebben. Het pastoorschap in Schijndel werd voor hem door een vicaris waargenomen. Hoewel hij dus nauwelijks in Schijndel aanwezig was schonk hij toch deze kostbare en prachtig bewerkte miskelk. Tegen de onderkant van de stam binnen de voet van de kelk is een zeshoekig plaatje bevestigd. Op dit plaatje is een deels geëmailleerd wapen met kruisstaf aangebracht. Dit wordt omgeven door

10. Kelk, Museum voor Religieuze Kunst, Uden

11. Inscriptie onderkant voet

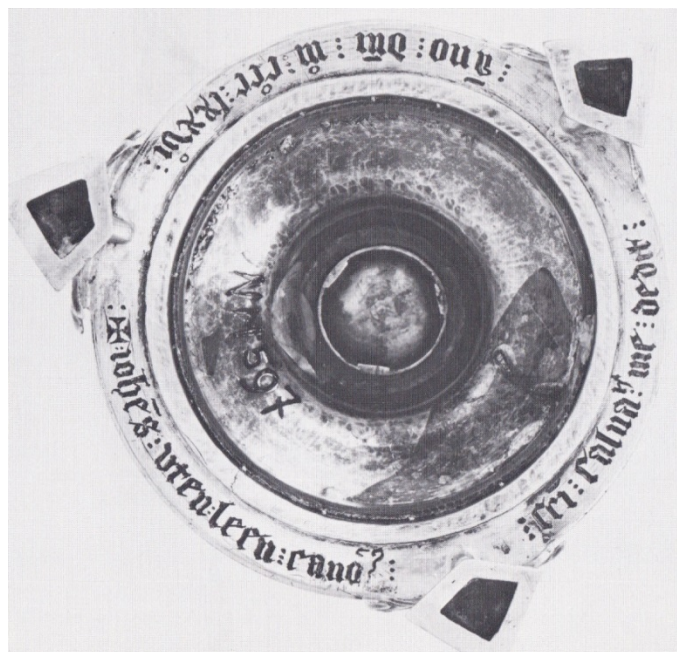
een banderol met een inscriptie (afb. 11), waarop vermeld staat dat Franciscus van Busleyden, aartsbisschop van Besançon, de kelk in 1502 aan de kerk van Schijndel schonk. Ook zijn aartsbisschoppelijke titel werd toegevoegd. De tekst luidt:

REVERENDISSIMUS + IN / CHRISTO + PR(ESBYTER?) DOMINUS / FRA(N)CISCUS +
DE / BVSLEIDE(N) + ARCHIEPI(SCOPUS) / BISO(N)TIN(ENSIS). ME DEDIT /
ECCLESIE . IN . SCINDEL / A(NNO) 1502.

De fraaie bokaal van afbeelding 12 behoort tot de collectie van het Rijksmuseum in Amsterdam. Dit type behoorde in de veertiende eeuw tot de normale gebruiksvoorwerpen in de huizen van de hogere standen: de gegoede burgerij en de geestelijkheid. De bokaal is zeer luxe uitgevoerd en geschonken door Johannes Utenleen aan de Salvator- of Oudmunsterkerk in Utrecht in 1376.

12. Kelk, Rijksmuseum Amsterdam

13. Kelkvoet met schenkersinscriptie

Onder de standvoet van de bokaal (afb. 13) is een schenkersinscriptie aangebracht:
 : + IOHES : UTEN : LEEN : CANO : SCI : SALVA : ME : DEDIT :: ANNO : DNI :
 M CCC LXXVI : ('Johannes Utenleen kanunnik van de St. Salvator schonk mij in het jaar des Heren 1376'). Hoe deze beker in het bezit is gekomen van Johannes Utenleen is onbekend. Utenleen was een hoge Utrechtse geestelijke en vele jaren had hij belangrijke functies in het kapittel van de Salvator- of Oudmunsterkerk. De bokaal was hoogstwaarschijnlijk in gebruik als ciborie.

In 1873 was op de zomertentoonstelling van oudheden in Gouda in 1873 de bijzondere kelk van afbeelding 14 te bewonderen. De kelk was eerder dat jaar op de zolder van het raadhuis van Gouda toevallig gevonden in een oud kistje, dat verborgen was onder allerlei rommel. Het kistje was met allerlei prullen gevuld. Tussen deze prullen lag een beker, onherkenbaar door stof en aanslag. Het bleek een vergulde zilveren kelk te zijn, die al sinds lang als verloren werd beschouwd.

14. Kelk, Museum Gouda

15. Kelkvoet

Op de voet van de kelk staan engeltjes afgebeeld die afwisselend de wapens van Gouda en van het grafelijk huis van Beieren dragen (zie afb. 15). Deze beker werd in 1425 door Jacoba van Beieren als miskelk geschonken aan de voetboogschutters van Sint-Joris in Gouda voor hun gildealtaar als dank voor hun steun aan haar bewind. Deze miskelk behoort tot de collectie van Museum Gouda.

Ook monstransen maken onderdeel uit van de *vasa sacra*. Tijdens verschillende diensten en processies wordt de gewijde hostie uitgestald en met eerbied rondgedragen. De monstrans op afbeelding 16 is er één van een groep van meer dan twintig soortgelijke monstransen die alle in Breda vervaardigd zijn en wat nog meer bijzonder is: zij zijn alle bewaard gebleven. Een dergelijk aantal wijst op de grote behoefte aan monstransen. Meer dan de helft van deze twintig monstransen draagt het meesterteken 'G' van de edelsmid Jan Geldofs Hoghenzoon. De door hem vervaardigde monstrans op afbeelding 16 is afkomstig uit de Sint-Luciparochie in Mierlo en kan als enige uit de groep met zekerheid gedateerd worden, dankzij een inscriptie (zie afb. 17) op één van de lobben van de voet: 'heer ian moens van breda p(er)soen va(n) mierlo d(edit) anno xv c xxvii'. De monstrans werd dus in 1527 aan de parochiekerk van Mierlo geschonken door Jan Moens uit Breda. Deze was van 1521 tot aan zijn overlijden in 1556 als pastoor verbonden aan de parochie. De monstrans maakt deel uit van de collectie van het Museum voor Religieuze Kunst in Uden.

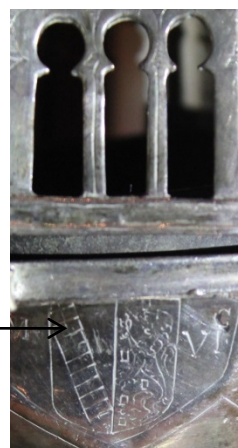

16. Monstrans, Museum voor Religieuze Kunst, Uden

17. Tekst op één van de lobben van de voet

Ik deed ook enkele vondsten die buiten het thema van dit symposium vallen. Het gaat om twee *vasa non sacra*. In de eerste plaats een wierookvat van zilver (afb. 18) uit het derde kwart van de vijftiende eeuw, afkomstig uit de Catharijnekerk in Utrecht en in bruikleen gegeven aan Museum Catharijneconvent in Utrecht. Het wierookvat heeft een achthoekige opbouw. Op de acht passen van de brandschaal staan gegraveerde figurale voorstellingen en versieringen met Maria en Kind, Petrus met sleutel en Paulus met zwaard. Eén pas heeft een gegraveerd wapenschild met een geblokte schuine balk en een klimmende leeuw (afb. 19). Waarschijnlijk is het wapen dat van Sander van Raey, balijer en commandeur van de Johanniter Orde in Utrecht die in 1483 overleed. Van Raey heeft veel gedaan aan de versiering van de Catharijnekerk. Het wierookvat wordt gedateerd rond 1460 en is waarschijnlijk één van zijn geschenken aan deze kerk. Wierookvaten waren meer dan andere voorwerpen aan slijtage onderhevig door veelvuldig gebruik tijdens de liturgie. Van dit type wierookvaten zijn dan ook weinig zilveren exemplaren bewaard gebleven.

18. Wierookvat, Museum Catharijneconvent, Utrecht; 19. Wapenschild op wierookvat

Tijdens de mis stonden er altijd twee kandelaars met brandende kaarsen op het altaar. De kandelaars op afbeelding 20 zijn daar voorbeelden van en maken deel uit van de collectie van Museum Catharijneconvent in Utrecht.

20. *Kandelaars, Museum Catharijneconvent, Utrecht; 21. Tekst op vetvanger*

Op de vetvanger staat de tekst gegraveerd: 'Engelbertus Reijgers aus Bucholt den 15ten März ...' (afb. 21). De kandelaar is van rond 1500. De brandende kaarsen op het altaar lichtten de priester bij wanneer hij uit het missaal bad. Engelbertus Reijgers is door deze inscriptie vertegenwoordigd in de gemeenschap van de gelovigen. Let ook op de tekstrichting, die overeenkomt met de ciborie van Jan van Namen (zie afb. 3).

22. *Kazuifel met wapenschild, Museum Catharijneconvent, Utrecht; 23. Wapenschild*

Ten slotte nog twee voorbeelden van kerkelijk textiel. Museum Catharijneconvent in Utrecht bezit een prachtige collectie kerkelijke kledij, zoals kazuifels, dalmatieken en koorkappen. Het kazuifel op afbeelding 22 is er één van. Over dit misgewaad is weinig bekend. Op de achterzijde van dit gewaad is een wapenschild aangebracht (afb. 23), dat gedurende het grootste deel van de mis te zien was. Waarschijnlijk was deze schenking dan ook bedoeld als oproep tot gebed voor de schenker. De schenker toonde zich door het geschenk ook een vroom christen die hiermee een bijdrage leverde aan de eredienst. Het belangrijkste was de aanwezigheid van de schenker tijdens de heilige mis door haar of zijn wapenschild.

Dit misgewaad is vervaardigd uit rood laken, floszijde en gouddraad en versiert met geborduurde bloemen en bladeren. Het gaffelkruis wordt tussen de armen van het kruis en de stam geflankeerd door twee figuurtjes van het Lam Gods. Om het wapenschild is een tekst aangebracht, die moeilijk leesbaar is, maar hier met geel gemarkeerd is: 'Joffer Berte van Broeckhusen biddet voer hoer ende hoer moeder om godes willen'.

24. *Fragment aurifries, Museum Catharijneconvent, Utrecht; 25. Tekst op banderol*

Afbeelding 24 toont een fragment van een aurifries uit Museum Catharijneconvent in Utrecht. Hierop is een knielende Johannietier met banderol weergegeven. De tekst (afb. 25) op deze banderol is echter moeilijk te lezen. Wellicht zijn er mensen die mij kunnen helpen de tekst te ontcijferen.

Bochum, 19 september 2013.